

OSMANLI DEVLETİ'NİN MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŐI BAĞLAMINDA AYDIN VİLAYETİ SEYYAR ZİRAAT VE RENÇBERLİK SERGİSİ

İbrahim BERCİ*

Özet

Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyıl başları, siyasi ve iktisadi düşünce değişimlerinin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu değişimler toplum tabanında etkisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde açılan sergiler arasında Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi, hem ilk demiryolu ziraat sergisi olması hem de köylünün zirai makineleri öğrenip kullanması bakımından diğer sergilerden farklıdır. Üstelik bu sergi, Osmanlı Devleti'nde Türkçülük akımı ve milli iktisat düşüncelerinin hararetle tartışıldığı ve bu tartışmaların toplum tabanında karşılık bulmaya başladığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu çalışmada dönemin değişen düşünce yapısına bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin milli iktisat politikasına geçişi anlatılmıştır. Ayrıca Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi tanıtılmış ve toplum tabanındaki yansımaları tartışılmıştır. Bu çalışmanın ana kaynaklarını İzmir şehrinde yayımlanan Türkçe süreli yayınlar ve dönemle ilgili yazılmış olan araştırma eserler oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aydın Vilayeti, Fuar, Milli İktisat Politikası, Sergi, Tarım. Ziraat Makineleri.

IN THE CONTEXT OF THE OTTOMAN STATE'S SEARCH FOR NATIONAL ECONOMIC POLICY, AYDIN PROVINCE MOBILE AGRICULTURE AND FARMING EXHIBITION

Abstract

At the beginning of 20th century in the Ottoman State, there has been a period when the changes of economic and political thought accelerated. Especially after the declaration of the Second Constitutional Monarchy, these changes started to show its impact at the society base. Among the exhibitions opened in this period, Aydın Province Mobile Agriculture and Farming Exhibitions both is different from other exhibitions in that it is the first railway agricultural exhibition and the peasants learn and uses agricultural machinery. Moreover this exhibition, took place at a time when the Turkism current and national economic ideas in the Ottoman State were being hotly discussed and these discussions began to find response on the base of society. This study, the transition of the Ottoman State to the national economic policy is explained depending on the changing thinking structure of the period. In addition, Aydın Province Mobile Agricultural and Farming Exhibition was introduced and its reflections at the base of society were discussed. Main sources of the study are that Turkish periodicals published in the city of İzmir and research works that written about the period.

Keywords: Agriculture, Agricultural Machinery, Aydın Province, Exhibition, Fair, National, Economic Policy.

* Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: iberici13@gmail.com, ORCID:0000-0003-0161-6758.

Giriş

Avrupa devletlerinin Coğrafi Keşiflerle başlayan ve Rönesans, Reform, Aydınlanma aşamalarından geçerek Sanayi Devrimi'ne kadar devam eden gelişim sürecinde Osmanlı Devleti üç kıtada hüküm süren büyük bir imparatorluk konumunu kaybetmeye başlamıştır.¹ 17. yüzyıl başından itibaren Osmanlı Devleti'nin yöneticileri ilk olarak Kanun-u Kadim'e diğer bir ifadeyle eskiye dönüş düşüncesini ortaya atmışlar ve uygulamaya çalışırken Avrupa devletlerindeki gelişmeleri takip etmekten ziyade devletin iç sorunlarını çözmeye odaklanmışlardır. Dolayısıyla bu gelişmeleri fark ettiklerinde aradaki mesafe açılmıştır.²

19. yüzyıla gelindiğinde III. Selim hükümdarlığındaki Osmanlı Devleti yönetici sınıfı, öncelikle Avrupa devletlerindeki gelişmenin bilincinde olarak bu ülkelere elçiler göndermeye başlamıştır. II. Mahmut döneminde sıkı muhalefete rağmen köklü değişimler yapılarak Batı kurumlarının Osmanlı devlet yapısında uygulanması amacıyla Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmiştir.³ Ancak, bunun ilk etkileri II. Mahmut döneminin sonlarına doğru Batı kurumlarını devlet yapısına uyarlama çabalarının ardından oluşan aydın sınıfında görülmüştür.⁴ Bu aydın sınıfı Tanzimat ve sonrasındaki dönemde devlet içerisinde Babialı bürokratları olarak göreve getirilmiştir. Fakat bu göreve getirilen söz konusu aydınlar Avrupa'yı görüp bu ülkelerdeki düşüncelerden etkilenmiş ve devleti krizden kurtarmanın yollarını aramaya başlamışlardır. Ancak bunlar devlet görevlileri oldukları için öncelikle devlete karşı bir harekete girişmek yerine gazete, dergi ve benzeri basın araçlarıyla düşüncelerini kaleme almışlardır.⁵

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gücünün giderek azalması ve Avrupa devletlerine verilen tavizler sonucunda devlet yönetimine karşı isyanlar çıkmıştır. Bunun üzerine aydın kesim tarafından özellikle Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik, özgürlük gibi düşüncelerin etkisiyle devlete karşı isyan ederek bağımsız olan milletler karşısında yönetimin anayasal hale getirilmesi gerektiği düşünülmüştür.⁶ Bu düşünceleri uygulamaya geçirmede başarılı olan ilk oluşum Jön Türkler olmuştur. Meşrutiyet yönetimine geçilirse Osmanlı Devleti'nin eski gücüne kavuşacağı düşüncesinde olan Jön Türkler, II.

¹ Ahmet Deniz Bozkurt, *Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Düşüncenin Gelişmesinde Liberal İktisat ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi: Karşılaştırmalı Bir İnceleme, 1800-1914*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2019, ss. 112-128.

² Muhammed Ali Sağlam, "Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt: 44, (Kış-2019), s. 255.

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (1789-1856)*, Cilt: 5, Ankara, 1947, s. 166.

⁴ Arif Olgun Közleme, "Buhranların Gölgesinde III. Selim ve II. Mahmut Dönemi Modernleşme Girişimleri", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 24, (Temmuz-2018), s. 158.

⁵ Yusuf Taş, "Tanzimat Dönemi Gazetecilerinin, Meşrutî Yönetime Geçiş Sürecinde Millet Meclisi Üzerine Düşünceleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, Yıl: 2018, ss. 181-193.

⁶ Mehmet Ali Karaman, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 44, 2018, ss. 71-75.

Abdülhamit'in tahta çıkışıyla 1876 yılında Meşrutiyet'in ilanını gerçekleştirmiştir. Fakat bu süreç 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Jön Türklerin sürgün edilmesiyle son bulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamit'in kendi otoritesini tesis etmeye başladığı ve 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar uyguladığı istibdat adı verilen döneme geçilmiştir. Bu dönemde Kanun-u Esasi yürürlükte kalmaya devam etse de meclis tatil edilerek kapatılmıştır.⁷

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti incelendiğinde devletin yapısındaki kurumsal, anayasal ve ekonomik değişimler ön plana çıkmaktadır. Ekonomik açıdan bakıldığında ise klasik dönemdeki Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısı, kendisinden önce hüküm süren devletlerin iktisadi yapısının geliştirilmiş ve sentezlenmiş bir modeli görünümündedir. Kısaca değinmek gerekirse devletin önceliği kıtlık yaşanmasını önlemek ve iç talebi karşılamak üzerine kuruludur.⁸ Bu yüzden Osmanlı Devleti'nde ithalat gerçekleştirilirken devlet kontrolü olsa da kolaylık sağlanmaktadır. Fakat ihracat konusunda durum farklıdır. Çünkü ithalatın aksine diğer ülkelerdeki alıcılara ürün ihracatı, iç talep karşılandıktan sonra eğer devlet yetkilileri tarafından izin verilirse gerçekleştirilebilmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti tarafından uygulanan iaşecilik⁹, gelenekçilik¹⁰ ve fiskalizm¹¹ ilkeleriyle temellenmiş iktisadi politika ayrıca adaleti esas almıştır. Fakat Osmanlı Devleti bu yönüyle merkantalist sisteme¹² geçiş yapan Avrupa devletleri için pazar olmaya uygun bir iktisadi anlayışa sahiptir.¹³

19. yüzyılda Avrupa devletleri kendi sanayilerini rekabetten korumak için korumacı iktisadi politikayı uygulamaya başlamışlardır. Fakat sanayileşme sürecinde diğer devletlerden önde olan İngiltere ürünlerini satabilmek için serbest ticaret politikasını savunmuştur. İngiltere'den sonra da ticari çıkarlarına

⁷ Temuçin Faik Ertan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 2016, s. 34-35.

⁸ Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

⁹ İaşecilik diğer adıyla provizyonizm, Osmanlı ekonomisinde ve kapitalizm öncesi dünyada var olan bir sistemdir. Bu sistemde tüccar sınıfının aksine halkın refah ve huzuru ön plandadır. Bu sistemde tüketiciye ucuz fiyatla, bol bol üretilen ve geniş bir çeşitlilik yelpazesi olan ürünler sunulur. Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi-I*, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2022, s. 55-58.

¹⁰ Gelenekçilik, iaşecilik sisteminin sürekliliğini sağlamak ve bu sistemin aksaklıklarını gidermek için uygulanmıştır. Bu ilke Osmanlı toplumunun kapitalist düzene uyum sağlamasına engel olmuştur. Bkz. Genç, *a.g.e.*, 2022, s. 58-60.

¹¹ Fiskalizm, hazineye ait gelirlerin artması ya da azalmasına bağlı olarak alınan vergilerde yapılan değişimleri içeren bir ilkedir. Bkz. Genç, *a.g.e.*, 2022, s. 60-62.

¹² Merkantilizm, 16. yüzyıldan 17. yüzyıl sonlarına kadar dünyada etkili olmuştur. Yoğun devlet müdahaleciliğine dayanır, bu politikanın temel amacı altın stokunu arttırmaktır. Güçlü bir ekonomi için ihracatın en üst düzeye çıkartılması ve mamul mal ithalatının kısıtlanması öngörülür. Bkz. Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulamalar*, Geliştirilmiş 15. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 14-15.

¹³ Aydın Bayarşan, *Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Örneğinde Osmanlı Milli İktisat Politikaları*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2018, ss. 3-9.

uygun olarak Fransa bu politikayı örnek alıp uygulamaya başlamıştır.¹⁴ Bu süreçte Osmanlı Devleti her ne kadar Fransa'yı örnek almaya çalışsa da devletin işleyiş yapısı ve karşı karşıya kalınan yoğun muhalefet sonucu Osmanlı Devleti'nde durum farklı bir seyir izlemiştir. Çünkü iktisadi ve teknolojik açıdan geri kalmış olan ve modernleşme hareketleri kapsamında Avrupa devletlerini yakından takip eden Osmanlı Devleti, Fransa'ya siyasi açıdan diğer Avrupa devletlerine göre daha yakındır. Bu yüzden Osmanlı aydınları Fransa'daki gelişmelerden etkilenmiştir. Ancak Avrupa'daki ve özellikle Fransa'daki gelişmelerden etkilenen aydın sınıfı Osmanlı Devleti'nde azınlıkta olduğundan Avrupa devletlerinin ıslahat baskıları sonucunda Osmanlı Devleti serbest ticaret politikasına kısmen geçiş yapmıştır.¹⁵

Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan en önemli gelişme 1838'deki Balta Limanı Antlaşması ile tanınan serbest ticaret hakları olmuştur. Çünkü bu haklar daha sonra diğer Avrupa devletlerine de tanınmış ve kapitülasyonlar¹⁶ kalıcı hale gelmiştir. Bu hakların kalıcı hale gelmesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin ziraatında ihracat artmaya ve sanayisinde ise dışa bağımlılık yükselmeye başlamıştır.¹⁷ Bu süreçte Osmanlı Devleti, mali bunalım zamanlarında vergileri yükseltme ve belirlenen gıda ürünlerinin ihracatını yasaklama gibi haklarını kaybettiğinden Kırım Savaşı sırasında 1854 yılında ilk dış borçlanma gerçekleştirilmiştir.¹⁸ Bundan yaklaşık 20 yıl sonra da bu borçlar artmış ve moratoryum ilan edilmiştir.¹⁹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin mali iflası gerçekleşmiş ve 1881 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi kurularak devletin ekonomik kaynakları Avrupa kontrolüne geçmiştir. Böylece Osmanlı Devleti yarı sömürge haline gelmiş ve Avrupa sömürgeciliği Osmanlı Devleti'nin liman kentlerinde etkisini arttırmaya başlamıştır. Ardından iç bölgelerde yer alan kentler de bu durumdan payına düşeni almıştır.²⁰ Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerindeki iktisadi politikalarından

¹⁴ Zelha Altınkaya, "Liberal Uluslararası Ticaret Politikaları Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme: Son Yüzyılda Osmanlı Devleti", *Maliye ve Finans Yazıları*, Yıl: 36, Sayı: 118, (Ekim-2022), ss. 273-280.

¹⁵ Bkz. Başak Bıçak, *Monarşiden Cumhuriyete Modernleşme: Fransız Cumhuriyetçiliğinin Osmanlı-Türk Modernleşmesine Etkileri*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2020.

¹⁶ Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin bir anlaşmaya bağlı olarak başka devletlere tanıdığı sosyal ve ekonomik ayrıcalıklardır. Bkz. Ertuğrul Acartürk ve Ramazan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, 2011, ss. 1-21.

¹⁷ Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde Himaye Düşüncesi", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, 2019, ss. 441-442.

¹⁸ Şevket, Pamuk; *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 205-206.

¹⁹ Ufuk Can, Akın; *Türkiye'de Milli İktisat Dönemi'nin Ulus Devletin İnşasına Etkisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, ss. 3-4.

²⁰ Ali Yasin Kalabak, "Osmanlı'nın Son Döneminin Sosyo Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm", *Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Economic Research)*, Yıl: 14, Sayı: 27, (Nisan-2014), ss. 313-317.

etkilenerek milli iktisat politikasına geçişi aktarılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte de Aydın Vilayeti demiryolu üzerinde açılan Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi'nin tanıtımı yapılmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin milli iktisat politikasına geçiş döneminde, ziraat makinelerinin köylülere tanıtılmaya çalışılması incelenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Liberal İktisat Politikasından Milli İktisat Politikasına Geçiş

Korkut Boratav'a göre *Devrim ve Savaş Yılları (1908-1922)*²¹ dönemi içinde incelenen Osmanlı Devleti'nin milli iktisat politikasına geçiş sürecini üç dönem şeklinde incelemek gereklidir. Bunlardan birincisi liberal iktisat politikasını benimseme ve uygulama dönemi (1908-1912), ikincisi himayecilik ve Türkçülük düşüncelerinin güçlenmeye başladığı geçiş dönemi (1910-1914), üçüncüsü de I. Dünya Savaşı ve kapitülasyonların fiili olarak kaldırılmasıyla birlikte milli iktisat politikasının uygulanma dönemi (1914-1918)'dir.²²

Liberal iktisat politikasını benimseme ve uygulama dönemi (1908-1912) olarak ifade edilen birinci dönem 18. yüzyıldan itibaren önem kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme ve Batıyı örnek alma düşünceleri, II. Viyana yenilgisi ve devamındaki Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasıyla beraber yönetici sınıf içerisinde ciddi destek gören düşünceler haline gelmişlerdir. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti yönetici kadrosu genellikle askeri ıslahatlar ile modernleşmeyi yeterli görmüş ve eski düzeni korumaya çalışanların yoğun baskılarıyla sıklıkla karşılaşmıştır.²³ 19. yüzyılda da Avrupa'dan geri kaldığını tamamen kabullenen Osmanlı Devleti idarecileri Fransa'yı örnek alarak modernleşmeyi gerçekleştirme çalışmalarına başlamıştır. Bu modernleşme süreci sırasında Osmanlı Devleti, gümrük vergilerini azaltmak zorunda kalmıştır. Avrupa devletlerinin sömürge hedefi haline gelmiştir. Bu süreçte Osmanlı aydın kesimini, Fransız Devrimi ile yayılan düşünce akımları etkilemiştir.²⁴ Böylece Sırp, Yunan isyanı gibi çeşitli isyanlar ve askeri, idari, mali ve sosyo-ekonomik açıdan diğer sorunlar neticesinde Meşrutiyet Rejimi²⁵ devletin kurtuluş reçetesi olarak görülmüş Osmanlılık düşüncesi savunulmuştur.²⁶ Ancak zamanla Osmanlılık²⁷ düşüncesinin devletin

²¹ Korkut, Boratav; *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2007)*, 12. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 19-37.

²² Pamuk, *a.g.e.*, 2005, s. 227.

²³ Közleme, *a.g.m.*, 2018, ss. 144-145.

²⁴ Közleme, *a.g.m.*, 2018, ss. 151-157.

²⁵ Meşrutiyet Rejimi, krallık yönetiminin yetkilerinin bir bölümünün ulusal iradeyi temsil eden parlamentoya devredilmiş devlet biçimidir. Bkz. Timur Bilgiç, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2012, s. 273.

²⁶ Bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Osmanlı Devleti'ni Kurtarma Planı: Osmanlılık", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2019, ss. 408-427.

düzenini sağlamakta yetersiz olduğu anlaşılmış, bu düşünce terk edilerek sırasıyla İslamcılık²⁸ ve Türkçülük²⁹ düşünceleri benimsenmiştir.³⁰

Liberal iktisat politikası, ticarete devlet müdahalesinin olmaması ya da çok az olması gerektiği düşüncesinden hareketle İngiltere’de ortaya çıkan bir iktisadi politikadır. Bu politikayı İngiltere dışında Fransa, ABD, Japonya ve Osmanlı Devleti uygulamıştır. Fakat Osmanlı Devleti liberal politikayı uygulayan diğer devletlerin aksine Fransa’yı örnek almıştır. Liberal iktisat politikasının öncüleri Adam Smith³¹ ve İngiliz Tarihçi Okulu iken bu politikanın Osmanlı Devleti’ndeki öncüleri Sakızlı Ohannes Paşa³², Namık Kemal³³, Mehmet Cavit Bey³⁴, Ahmet Şuayip³⁵ ve Prens Sabahattin’dir.³⁶ Bu politika Avrupa devletlerinin baskıları sonucu Tanzimattan sonra Osmanlı Devleti’nde etkisini arttırmaya başlamıştır. Ancak Osmanlı Devleti yöneticileri bu yüzyılda geleneksel iktisadi politikayı uygulamaya devam ederken liberal iktisat düşüncelerinden etkilenmişlerdir. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet’in ilanı ve devamındaki 1908-1912 arası dönemde liberal iktisat politikası yöneticilerin kararıyla uygulanmıştır. Osmanlı Devleti’nde liberal iktisadi politikanın en etkin uygulanma süreci Cavit Bey’in maliye nazırlığı

²⁷ Osmanlıcılık, devletin idaresinde bulundurduğu çeşitli millet ve toplulukları Osmanlılık bilinci yoluyla birleştirmeye çalıştığı düşüncedir. Özellikle Tanzimat Dönemi’nde uygulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, bu düşüncenin devlet politikasının merkezini oluşturmasında II. Mahmut’un etkisi büyüktür. Bkz. Fuat Uçar, “Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 10, Cilt: 10, Sayı: 18, 2018, ss. 81-108.

²⁸ İslamcılık, bütün Müslümanları bir yönetim (Halifelik) altına toplama amacı güden köktenci siyasal düşünüş. Bkz. Bilgiç, *a.g.e.*, 2012, s. 207.

²⁹ Türkçülük, Osmanlı Devleti’ni Türk milliyetçiliği üzerinden yeniden oluşturma düşüncesidir. Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp en önemli savunucularıdır. Özellikle 1910 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nde etkisi yoğun olarak görülmüştür. Bkz. Gülçiçek Günel Tekin, *İttihat Terakki’den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme*, Belge Yayınları, Mayıs-2006, İstanbul.

³⁰ Bkz. Ünal Acar, “Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları ve Günümüze Yansımaları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 23, Sayı: 2, (Ağustos-2019), ss. 413-424.

³¹ Adam Smith, 1776 yılında yazdığı “*Milletlerin Zenginliği*” isimli eseriyle uluslararası ticareti ilk kez bilimsel bir yöntemle incelemiştir. Bu çalışma aynı zamanda Klasik İktisat Ekolü’nün de kurucusu olarak kabul edilir. Bkz. Bkz. Seyidoğlu, *a.g.e.*, 2003, ss. 13-14.

³² Sakızlı Ohannes Paşa, Mekteb-i Mülkiye’de iktisat dersleri veren Ermeni kökenli bir Osmanlı paşasıdır. İktisadi liberalizm düşüncesini savunmuştur. Bkz. Kenan Demir, “Modern İktisat Düşüncesinin Osmanlı Devleti’ne Girişi”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 38, 2017, ss. 230-231.

³³ Namık Kemal, vatan şairi olarak tanınır. Liberal ekonomi görüşünü savunmasındaki en önemli etken her alanda özgürlük düşüncesidir. Bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, 2019, ss. 209-213.

³⁴ Mehmet Cavit Bey, İttihat ve Terakki Döneminde maliye nazırlığı yapmış ve Osmanlı Devleti’nde liberal iktisadın en etkili savunucusu ve uygulayıcısı olmuştur. Bkz. Cumali Bozpınar, “Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Liberal İktisat: Mehmed Cavit Bey”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi/ESODER*, Cilt: 20, Sayı: 78, (Nisan-2021), ss. 808-818.

³⁵ Ahmet Şuayip, 1908’den sonra Darülfünun’da hukuk dersleri vermiştir. Toplumsal değişimin kaçınılmazlığı ilkesinden yola çıkarak liberal iktisadi savunmuştur. Bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, 2019, ss. 219-220.

³⁶ Prens Sabahattin, II. Abdülhamid’in kız kardeşi Seniha Sultan’ın oğludur. İngiltere orijinli liberal iktisat düşüncesini savunmuş ve girişimci bir nesil oluşturma çabası içinde olmuştur. Bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, 2019, ss. 220-223.

görevinde bulunduğu ilk yıllarda yaşanmıştır.³⁷ Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni etkileyen liberal politika görüşleri tarımın ticarileşmesine katkıda bulunurken sanayinin dışa bağımlı hale gelmesine yol açmıştır. Bu durum tarım ürünleri ihracatında artışa neden olsa da tarımsal modernleşme alanında dışa bağımlılığı arttırmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde tarım aletleri ve yedek parçalarının ithalinde yaşanan sorunlar sebebiyle 1910 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde liberal iktisat politikasına karşı tepkiler artmaya başlamıştır.³⁸

Himayecilik ve Türkçülük düşüncelerinin güçlenmeye başladığı geçiş dönemi İttihat ve Terakki merkez alınarak incelendiğinde 1910-1914 yılları arasını kapsamaktadır. Fakat bu noktada Osmanlı aydınlarının yazıları dikkate alınırsa II. Meşrutiyet öncesindeki birkaç yılda bu döneme dâhil edilebilir. Çünkü 1908 yılının sonlarında dahi liberal iktisat politikası ve himayeci politika uygulamaları basında tartışılmıştır.³⁹ Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasi ortamda denetleme iktidarını sürdürürken Bulgaristan'ın bağımsızlığı ve çeşitli iç isyanlarla karşılaşmıştır. Bu isyanların akabinde ise himayecilik ve Türkçülük düşünceleri önem kazanmıştır.⁴⁰

Türkçülük düşüncesinin yayılması ve himayecilik düşüncesinin olgunlaşmasıyla İttihat ve Terakki tarafından milli iktisat politikasının ilk adımları atılmıştır.⁴¹ Bu dönemde himayecilik, milli iktisat politikasının temellerini oluşturan bir iktisadi düşünce sistemidir ve dönemin himayeciliği savunan Osmanlı düşünürlerinin öncüleri olarak Ahmet Mithat Efendi⁴², Musa Akyığıtzade⁴³ ve Parvus Efendi⁴⁴ sayılabilir. Bu yazarlar özellikle Friedrich List⁴⁵

³⁷ Abdülâtilif Şener, "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 8, 1990, ss. 208-210.

³⁸ Tolga Kabaş, "19. Yy. Osmanlı ve Japon İktisat Düşüncesinin Karşılaştırılması", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, 2017, ss. 78-82.

³⁹ Bkz. İsmail Safa, "Ticaret-i Umumiye: Serbest-i Ticaret ve Usul-ü Himaye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 26, H-27 Şevval 1326, R-9 Teşrinisani 1324, M-22 Kasım 1908, ss. 413-416.

⁴⁰ Mehmet Refik Bürüngüz, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2013, ss. 166-167.

⁴¹ Şarika Gedikli Berber, "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 80, (Temmuz-2011), ss. 220-222.

⁴² Ahmet Mithat Efendi, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde başyazarlık yapmıştır. Himayeci politikaya ilişkin düşünceleri Osmanlı Devleti'nde ilk savunan kişidir. Bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, 2019, ss. 223-228.

⁴³ Musa Akyığıtzade; Friedrich List ve diğer Alman iktisatçılardan etkilenecek himayeci politika görüşlerini sistematik olarak savunan ilk Osmanlı aydınıdır. Aynı zamanda iktisat dersleri veren bir öğretmendir ve 1910 yılında görevden alınmıştır. Bkz. Koray Ergin, "II. Meşrutiyet Döneminde Usul-ü Himaye Görüşü ve Akyığıtzade Musa", *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, (Haziran-2018), ss. 74-81.

⁴⁴ Parvus Efendi, gerçek adı Alexander Helphand olan Yahudi asıllı bir entelektüeldir. 1910 yılında Osmanlı Devleti'ne gelmiş ve himayeci iktisat politikasını savunmuştur. Bkz. Muammer Sencer, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı: Parvus Efendi*, May Yayınları, Aralık 1977, İstanbul.

⁴⁵ Friedrich List, "Ulusal Politik İktisat Sistemi" adlı eseriyle ünlüdür. Korumacı iktisat düşüncesinin en önemli savunucusudur ve Almanya'nın milli gümrük birliğini oluşturmasında katkıları büyüktür. Tekin

ve Alman Tarihçi Okulu'nun düşüncelerinden etkilenmişlerdir.⁴⁶ Fakat Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet döneminde kapitülasyon ve dış borçlar sonucunda Duyun-u Umumiye İdaresi vasıtasıyla Avrupa devletlerinin kontrolindedir. Bu süreçte Osmanlı Devleti sanayi malları ithal eden hammadde ve tarım ürünü ihraç eden bir ülkedir. Dolayısıyla devletin sanayisi ve ziraatı Avrupa kapitalizmine bağımlı hale gelmiştir.⁴⁷ Osmanlı Devleti'nde milli sermayedarın gelişmesine ve milli unsurlar lehine sermaye birikiminin artmasına engel bir hukuki yapı ve ekonomik sistem bulunmaktadır. Burjuvazinin büyük bölümü gayrimüslimlerden oluşmakta ve devlet ticaretinin çoğunluğu bunlar tarafından gerçekleştirilmektedir.⁴⁸ Bu yüzden gayrimüslim Osmanlı tebaasının kapitülasyonlardan faydalanmak için vatandaşlık değiştirmesi İttihat ve Terakki düşünürlerinde milli uyanışı tetikleyen önemli etmenlerden biri olmuştur.⁴⁹

Kapitülasyonların fiilen kaldırılmasından dolayı milli iktisat politikasının resmi uygulanma dönemi çoğu yazara göre 1914-1918 yılları arasını kapsamaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde milli iktisat politikasının ilk uygulamaları boykot hareketleri ve resmi olmayan yöntemlerle gerçekleştirilmiştir ve bunlar geçiş dönemi içinde incelenmektedir. Milli iktisat politikasının resmi olarak uygulanma zamanı ise kapitülasyonların tek taraflı feshedildiği 1914 yılıdır. Bu tarih aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nın başlangıcıdır ve Osmanlı Devleti'nin yöneticileri ancak bu savaş sırasında resmi anlamda milli iktisat politikasını uygulama fırsatı bulabilmişlerdir.⁵⁰

Milli iktisat politikası, Friedrich List'in "*Ulusal Politik İktisat Sistemi*" adlı eserinden etkilenilerek oluşturulan bir iktisadi politikadır.⁵¹ Milli iktisat politikasının amacı Osmanlı Devleti'nde milli burjuvaziye yetiştirmek ve güçlendirmek, yabancı tüccarlara karşı ziraat ve sanayiye koruyup bunların gelişmesine destek olarak dünyadaki rakipleriyle rekabet edecek seviyeye ulaşmasını sağlamaktır.⁵² Her ne kadar bu politika ve himayecilik görüşü Musa Akyığıtzade tarafından basında kapsamlı olarak incelenip savunulsa da Parvus

Alp (Moiz Kohen)'in deyiimiyle Almanya'nın iktisadi Bismarck'ıdır. Bkz. Zafer, Toprak; *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 14.

⁴⁶ Zekeriya Demir, "İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 7, (Mart-2021), ss. 197-201.

⁴⁷ Bkz. Engin Can Çetin, "Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 14, (Temmuz-2018), ss. 234-249.

⁴⁸ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 194-200.

⁴⁹ Kalabak, *a.g.m.*, 2014, ss. 320-322.

⁵⁰ Şener, *a.g.m.*, 1990, ss. 217-218.

⁵¹ Demir, *a.g.m.*, 2019, s. 447.

⁵² Ecem İnceoğlu, *Osmanlıda Milli İktisat Uygulamaları ve Harp Zenginleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, ss. 45-56.

Efendi, Ziya Gökalp⁵³, Yusuf Akçura⁵⁴, Ahmet Muhiddin⁵⁵ ve Tekin Alp⁵⁶ milli iktisat politikasının yayılmasında Musa Akyiğitzade'den daha etkili olmuşlardır. Çünkü Musa Akyiğitzade, Mehmet Cavit Bey tarafından baskıya uğramış ve görevinden alınarak sürgün edilmiştir.⁵⁷ Buna karşın milli iktisat politikası her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı tamamen ele geçirdiği dönemde 1914-1918 yılları arasında uygulansa da Milli Mücadele ve sonrasındaki Cumhuriyet döneminde bu politika anlayışı devam ettirilmiştir. Fakat politika uygulamaları benzer olsa da Cumhuriyet döneminde İzmir İktisat Kongresi'nden itibaren Murat Koraltürk'e göre "*Ekonominin Türkleştirilmesi*" halini almıştır. Çünkü İttihat ve Terakki döneminden farklı olarak gayrimüslim ve azınlıkların ekonomik hayattan tasfiyesi söz konusudur.⁵⁸ Hatta belirtmek gerekir ki Türkiye Cumhuriyeti'ndeki devletçilik uygulamalarının temel dayanağı bu politikadır.⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde 1908-1918 arası dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar olduğu dönemdir. Bu dönemin başından sonuna kadar 3 iktisadi politika izlenmiştir. Bunlar, Liberal İktisat Politikası (1908-1912), Geçiş Dönemi-Himayeci Politika (1910-1914) ve Milli İktisat Politikası (1914-1918)'dir. Ayrıca, Geçiş Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktisadi politikalarını etkin uygulamak için sergiler düzenlemiştir. Bu sergileri de haberler vasıtasıyla tanıtmaya ve kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Sergi ve Fuarçılık Anlayışı

Sergiler Avrupa devletlerinin ürünlerini tanıtmak ve bunlara pazar olanakları bulmak için kullandıkları yöntemlerden biridir. İlk sergi girişimi 1756 yılında Royal Society of Arts tarafından Londra'da ilk geniş çaplı sergi 1757 yılında Paris'te Chateau of St. Cloud'ta ve ilk uluslararası sergi de 1851

⁵³ Ziya Gökalp; 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için çözüm yolları arayan Osmanlı aydınlarından biridir. Türkçülük ideolojisinin önemli savunucularındandır ve bu bağlamda milli iktisat görüşüyle beraber dayanışmacılığı savunmuştur. Bkz. Serdar Sağlam, "Ziya Gökalp'te "Solidarizm" ve "Milli İktisat"", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (Aralık-2004), ss. 67-84.

⁵⁴ Yusuf Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eseriyle Türkçülük düşüncesini savunmuş ve bu düşünce ekseninde milli iktisat politikasını savunan eserler yazmıştır.

⁵⁵ Ahmet Muhiddin, Darülfünunda eğitim almış ve Leipzig Üniversitesi'nde asistan olarak çalışmıştır. Milli iktisat görüşünün savunucularındandır. Bkz. Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Devleti'nde Milli İktisat Düşüncesi ve Ahmet Muhiddin'in İktisadi Görüşleri", *ICOSS Social Conference – CAPPADOCIA*, (16-20 Nisan 2018), ss. 550-562.

⁵⁶ Gerçek adı Moiz Kohen olan Tekin Alp, Yahudi kökenli olsa da Türk milliyetçiliğini ve milli iktisat düşüncelerini savunan bir Osmanlı aydınıdır. Ziya Gökalp'e iktisadi yazılarında ve çalışmalarında yardım etmiştir. Bkz. Murat Kılıç, "Tekinalp", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3. Baskı, Cilt: 2, 2019, ss. 586-587.

⁵⁷ Bilge Karbi, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya'nın Osmanlı Nüfuz Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 67, (Güz-2020), ss. 350-351.

⁵⁸ Murat, Koraltürk; *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 12-21.

⁵⁹ Bkz. Arzu Varlı, "Kadro Dergisi Üzerinden Bir Deneme: "Milli İktisat'tan Devletçiliğe", *Öneri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 37, (Ocak-2012), ss. 166-174.

yılında İngiltere’de Prens Albert tarafından Hyde Park’taki Crystal Palace binasında düzenlenmiştir.⁶⁰

Sergi faaliyetleri, başlarda tüccarların ürünlerinin tanıtılması amacını taşıırken 1851 yılı itibariyle devletlerin kültürlerini, teknolojisini, zirai ürünlerini tanıtip güç gösterisinde buldukları bir sahne halini almıştır. Sergiler vasıtasıyla Avrupa devletleri hem çevresindeki ülkelerin hem de doğudan sergiye katılan diğer ülkelerin ürünlerini, kültürlerini ve mevcut güçlerini öğrenme fırsatı bulmuşlar aynı zamanda bunlardan faydalanarak sömürgecilik faaliyetlerini hızlandırmışlardır.⁶¹

Osmanlı Devleti, bu sergilere önem vermiş ve 19. yüzyıldaki sergilerin çoğuna katılmıştır. Bu sergilere katılım sırasında da komisyonlar kurarak ön hazırlıklar yapmış ve kendisinin hala güçlü bir devlet olduğu imajını diğer devletler nezdinde oluşturmaya çalışmıştır.⁶² Ayrıca 1863 yılında ilk uluslararası sergisi olan Sergi-i Umumi-i Osmani’yi düzenlemiştir.⁶³ Bu sergi yaklaşık beş ay açık kalmış, tahmini 100-150.000 kişi ziyaret etmiştir. Sergi-i Umumi-i Osmani’nin geliri 450.000 kuruş civarındadır ve bütün masrafların 1/5’ni karşılamıştır.⁶⁴ Bunun haricinde Osmanlı Devleti, 1894 yılında Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergisi’ni uluslararası bir sergi olarak düzenlemek istemişse de aynı yıl meydana gelen Büyük İstanbul Depremi nedeniyle sergiyi gerçekleştirememiştir.⁶⁵ Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılda katıldığı sergiler şunlardır.

- 1851 Londra Evrensel Sergisi (İlk uluslararası sergidir.)
- 1855 Paris Evrensel Sergisi
- 1862 Londra Evrensel Sergisi
- 1863 Sergi-i Umumi-i Osmani (Osmanlı Devleti tarafından İstanbul’da düzenlenmiştir.)
- 1867 Paris Evrensel Sergisi (Sultan Abdülaziz katılmıştır.)
- 1873 Viyana Evrensel Sergisi

⁶⁰ İbrahim Şirin, “Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi”, *History Studies*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2017, s. 190.

⁶¹ Zeynep Çelik, *Şark’ın Sergilenişi: 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 1-2.

⁶² Yeşim Duygu Ergüney ve Nuran Kara Pilehvarian, “Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti”, *MEGARON*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2015, ss. 239-240.

⁶³ Sevilay Kasap, *Sergi-i Umumi-i Osmani 1863*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, ss. 78-79.

⁶⁴ Rıfat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, *Bellekten*, Cilt: 47, Sayı: 185, 1983, ss. 234-235. (195-236.)

⁶⁵ Bkz. Turgut Karaçoban, “Osmanlı Tarihinde Gerçekleştirilememiş Bir Sergi Teşebbüsü: 1894 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi Hazırlıkları”, *Turkish Studies*, Cilt: 15, Sayı: 2, (Ocak-2020), ss. 531-543.

• 1876 Philadelphia Centennial Evrensel Sergisi (Gecikmeli olarak katılım sağlanmıştır.)

- 1889 Paris Evrensel Sergisi
- 1893 Chicago Evrensel Sergisi
- 1900 Uluslararası Paris Sergisi⁶⁶

19. yüzyılda sergiler vasıtasıyla hem sergilere katılan diğer devletleri tanıma olanağı elde eden hem de kendilerini güçlü göstermeyi başaran Avrupa devletleri, sergilere katılan Batı Avrupa dışındaki ülkelerin Avrupa'nın bilim ve teknik ilerlemesi karşısında ne derece geri kaldıklarını fark etmelerine neden olmuş ve bu durum ilgili ülkelerin siyasi elitleri nezdinde modernleşme çabalarına zemin hazırlamıştır. Böylece sergilere katılım sağlayan ülkeler Avrupa'yı modernleşme hareketlerinde örnek almaya ve medeniyetin merkez noktası olarak görmeye başlamışlardır. Bu nedenle Batı'nın çeşitli düşüncelerini, kurumsal yapılarını ve uygulamalarını kendi kültürlerine uyarlama veya tamamen alma yoluyla modernleşmek için sistemlerine dâhil etmeye çalışmışlardır.⁶⁷

Osmanlı Devleti 20. yüzyılda her ne kadar sergi ve fuarcılık faaliyetlerine önem verse de devletin iktisadi ve mali durumu kapitülasyonlar ve dış borçlardan olumsuz etkilendiği için devlet tarafından sergi katılımı ve düzenlenmesi konularında maddi kısıtlamaya gidilmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti 1905 yılında Edirne, 1906 ile 1909 yıllarında Bursa Sergisi ve 1910 yılında Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi'ni düzenlemiştir. Ayrıca 1905 yılında Liege Evrensel Sergisi, 1910 yılında Brüksel Sergisi, 1911 yılında İtalya'nın 50. kuruluş yıl dönümüne özel olarak gerçekleştirilen Torino Sergisi ve 1914 Lyon Sergisine de katılım sağlamıştır.⁶⁸

20. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde düzenlenen sergi ve fuarlar köylülerin zirai aletlerle tanıştırılması, makine kullanımı konusunda teşvik edilmesi ve bu sayede üretimin arttırılması amaçlarına hizmet edecek şekilde düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda ziraat sergilerinin kurulmasına yönelik ulaşılabilen ilk belge Hicri: 29 Zilhicce 1320 (Miladi: 29 Mart 1903) tarihlidir. Bu belgeye göre ziraat ve sanayinin ilerlemesi için zirai alet ile makinelerinin iyi olması ve bu konuda ıslahat yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca belgede bu aletlerin tanıtılması ve öğretilmesi amacına yönelik bir sergi kurulması

⁶⁶ Bkz. Ökkeş Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nin Düzenlediği ve Katıldığı Uluslararası Sergiler (1851-1900)*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2019.

⁶⁷ Çelik, a.g.e., 2005, ss. 3-4.

⁶⁸ Bkz. *Türkiye Fuar Albümü/The Album of Turkish Fairs*, Erişim: 27.05.2021, http://www.idtm.com.tr/kutuphane/fuar_albumu/turkiye-fuar-albumu-201-256.pdf, ss. 201-256.

tartışılmış, makinelerin üretim ve onarımını gerçekleştirebilmek için hazırlıklar yapılması gerektiği ifade edilmiştir.⁶⁹ Fakat bu hazırlıkların tamamlanması 1907 yılını bulmuştur. Bu yıl içinde Alet ve Edevat-ı Ziraiye Depoları kurularak getirtilen modern ziraat aletlerinin bu depolarda tutulması kararlaştırılmış ve gerektiğinde kullanılması hedeflenmiştir. Buna karşın ithal edilen modern zirai aletlerin büyük bölümü Osmanlı Devleti'nin iklim, toprak ve binek hayvanlarına uygun olmadığından beklenen ilerleme ve yaygınlaşma sağlanamamıştır.⁷⁰

Ziraatın geliştirilmesine yönelik sergilere 1909 Bursa Sergisi⁷¹ ve 1910 Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemde ziraat sergileri dışında yardım toplama amacıyla sergiler düzenlendiği görülmektedir. Bu tarz sergilere İzmir Donanma Yardım Cemiyeti tarafından 1910 yılının sonlarına doğru düzenlenen resim sergisi örnek olarak verilebilir.⁷² 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti uluslararası sergilerde kendisini temsil etmeye devam ederken sergi düzenleme deneyimine sahip olduğundan ulusal sergiler düzenleyip şehirlerde orta ve büyük çiftçiyi makine kullanımı konusunda teşvik ederek tarımsal üretim ve ihracatın artmasına, tarımsal üretim yapanlar arasında ise sermayedar sınıfının çoğalmasına çalışmıştır.⁷³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümeti denetleme sürecini geride bırakarak doğrudan iktidarı üstlendiği 1913 yılından sonra da bu sergiler bahsedilen amaçları korumaya devam etmiştir. Fakat 1913 yılından sonra bu amaçla düzenlenen sergilerin büyük bir kısmını milli bankalar ve kooperatifler desteklemiştir.⁷⁴

Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi (10 Mayıs 1910-22 Mayıs 1910)

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar insanların mülkiyet hakkının bulunmaması, vergilerin yüksek olması, kredi ve ulaşımın kısıtlı olmasından dolayı tarımsal üretim düşük verimlilikte ve ilkel yöntemlerle yapılmıştır. 1838 yılındaki serbest ticaret antlaşmasından itibaren öncelikle iç gümrükler kaldırılmış, 1840 yılında Ceza Kanunu ile müsadere uygulamasına son verilmiş ve 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet hakkı tanınmıştır. Bu gelişmelerin

⁶⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perâkende Evrâkı Orman, Maadin ve Zirâât Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.OMZ.), 3/24-1, H-29-12-1320, R-16-01-1319, M-29-03-1903.

⁷⁰ Filiz Çolak, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005, İzmir, s. 3.

⁷¹ Bkz. Gülhan Korkmaz ve Halit Eken, *Türkiye'de Fuarcılığın İlk Adımlarından 1909 Bursa Sergisi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları Merkezi, Bursa, 2013.

⁷² "Bahriye İanesi – İzmir Sergisi", *Köylü*, H-30 Zilkade 1328, R-20 Teşrinisani 1326, M-3 Aralık 1910, s. 2.

⁷³ Seza Sinanlar Uslu, "Osmanlı Karma Grup Sergileri Özelinde Basın Kaynakları Işığında Sergi Düzenleme Adabının Gelişimi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 24, (Aralık-2016), ss. 96-98.

⁷⁴ Bkz. İsmail Kurt, *İttihat ve Terakki Döneminde Osmanlı Ekonomisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

etkisiyle Osmanlı Devleti'nde tarımsal üretim artışı yaşanmıştır.⁷⁵ Ancak 1873-1896 yılları arasında tarım ürünleri fiyatlarının hızlı düşmesiyle ekonomik bir buhran gerçekleşmiştir. Bu süreçte Osmanlı hükümeti zirai kalkınma programları hazırlayarak ziraatı modernleştirme çalışmalarına başlamıştır.⁷⁶ 20. yüzyılda sergi deneyimi kazanmış olan Osmanlı Devleti, bu deneyimini ekonomik alana da aktararak, ulusal ekonomiyi geliştirmek ve halkı bilinçlendirmek amacıyla tarımsal alet ve makinelere ilişkin sergiler düzenlemeyi planlamıştır. Bu konudaki tartışmalar ise 1903 yılında başlamıştır. Bu tartışmalar sonucunda 1907'de Alet ve Edevat-ı Ziraiye Depoları kurularak modern ziraat makinelerinin getirtilip kullanılması için zemin hazırlanmıştır. Ancak ziraatın modernleştirilmesiyle ilgili faaliyetler 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra artmaya başlamıştır.⁷⁷

II. Meşrutiyet'in ilanı ile devlet yönetiminde etkin konuma geçen İttihat ve Terakki Cemiyeti, tabanını güçlendirmek ve örgütlenmek için köylülere destek olmaya çalışmıştır. Bu süreçte bağımsız köylü sınıfı düşüncesi ile köylülerin istediği şekilde arazi sahibi olması, ürünlerini alıp satması, yetiştirmesi ve zirai makineleri kullanmasının önünü açmak istemiştir. Fakat kısa bir süre sonra eşraf kesiminden aday göstermesi gerektiğine karar vererek bağımsız köylü sınıfı düşüncesini terk etmiştir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti toprak düzeninde köklü bir değişim gerçekleştiremediği için ziraatı ticarileştirmeye ve modernleştirmeye odaklanmak durumunda kalmıştır. Bunun sonucunda köylülere düşük faizli kredi olanağı sunmuş ve ziraat makinelerinin kullanımının yaygınlaştırılmasına çaba göstermiştir.⁷⁸

Aydın Vilayeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti için örgütlenme ve milli burjuvazi oluşumunu hızlandırma açısından bölgenin gelişmiş sosyo-ekonomik durumu dikkate alındığında pilot bölge olarak belirlenmiştir.⁷⁹ Bu bağlamda en önemli adım 13 Eylül 1908 tarihinde ilk defa toplanan İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti'nin faaliyet göstermeye başlaması olmuştur. Dört saat süren ilk toplantı sonucunda pazar günleri toplanmayı kararlaştıran İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti'nin ikinci toplantısında cemiyetin reisi ve üyeleri seçilmiştir. Seçim sürecinden sonra seçilen üyeler, yaptıkları açıklamada ziraat ve ticaretin geliştirilmesine hizmet edeceklerini duyurmuştur. Ardından cemiyet üyeleri tarafından dönemin zirai sorunları ve bu sorunlara dair çözüm önerileri

⁷⁵ Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2002, ss. 31-33.

⁷⁶ Halil, İnalçık ve Donald, Quataert; *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914)*, 2. Baskı, Eren Yayınları, 2006, ss. 987-989.

⁷⁷ Çolak, *a.g.t.*, 2005, s. 3.

⁷⁸ Ergül Ballı, "İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği", *Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, ss. 134-145.

⁷⁹ Ballı, *a.g.e.*, 2015, s. 151.

tartışılmıştır. Bu tartışmalar sonucunda açıklanan ve 22 maddeden oluşan ziraat programına göre Aydın vilayetinde çözülmesi gereken zirai sorunlar ve gerçekleştirilmesi gereken düzenlemeleri aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.

- Amele nizamnamesi oluşturulması,
- Ziraat ve ticaret odaları kurulması,
- Hayvan hırsızlıklarının önlenmesi,
- Bekçi sisteminin düzenlenmesi,
- Ziraat mektebi ve numune çiftliklerinin kurulması,
- Tecrübe tarlası ve numune ahır kurulması,
- Ziraat ve baytar memuru istihdamı,
- İbtidai mekteplerine ziraat dersleri eklenmesi,
- Tohumların ıslahı,
- İzmir’de bir ziraat sergisi kurulması ve iyi ürün yetiştirenlere ödül verilmesi,
- Avrupa’dan ziraat makineleri ve kimyevi gübre ithali,
- Yolların iyileştirilmesi,
- Ziraat şirketi kurulması,
- Kanallar kurularak arazinin sulanması,
- Arıcılık-sütçülük-peynircilik gibi ziraat sanatlarının köylülere öğretilmesi,
- Ziraat gazeteleri dağıtılıp yayımlanması,⁸⁰

Bu programda ifade edildiği üzere ziraat sergileri kurulması, zirai makinelerin ithali ve kullanımının yaygınlaştırılması İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti’nin hedeflediği önemli maddeler arasında yer almaktadır. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin destekleriyle örgütlenen İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti tarafından hazırlanan bu programın detaylı açıklaması 25 madde halinde Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi’nde kamuoyu ile paylaşılmıştır.⁸¹

⁸⁰ “İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 18, H-23 Şaban 1326, R-7 Eylül 1324, M-20 Eylül 1908, ss. 294-295.

⁸¹ Bkz. İlk 9 madde “Vilayetin Terakkiyat-ı Ziraiyesine Dair Layiha”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 26, H-27 Şevval 1326, R-9 Teşrinisani 1324, M-22 Kasım 1908, ss. 401-403. 10-16. maddeler için “Aydın Vilayeti Ziraat Komisyonu’nun Kararı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 27, H-5 Zilkade 1326, R-16 Teşrinisani 1324, M-29 Kasım 1908, ss. 417-421. ve diğer maddeler için “Aydın Vilayeti Ziraat Komisyonu’nun Kararı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 28, H-12 Zilkade 1326, R-23 Teşrinisani 1324, M-6 Aralık 1908, ss. 433-436.

Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi, ziraat müfettişi Ojen Efendi tarafından planlanmış ve Aydın vilayeti valisi bu serginin açılması için destekte bulunmuştur. Bu sergi için Aydın Demiryolu Kumpanyası'nın direktörü Mr. Barfield aracılığıyla 40 parça kadar zirai makinenin tanıtımının yapılması ve taşınması amacıyla ücretsiz 3 adet vagon tahsis edilmiştir.⁸² Bunlara ek olarak 1909 yılının Ağustos ayında İzmir'deki genel bir sergi için zirai makinelerin gümrükten muaf tutulmasına yönelik ilgili nezarete yazı yazılmıştır. Bu resmi yazıda da "...rüsûmât müdiriyet-i umumîsine mucibince tebligât-ı ifâsının mâliye nezâretine yazılması" ifadelerinde bu yazının mâliye nezaretine yazılması gerektiği belirtilmiş ve yazının devamında "ziraat ve sanayi-i mahsus olmak üzere bidâyeten getirilen makine vesaireye mahsus ma'füviyetin ... envaıyla gümrük resminden suret-i ma'füviyetleri ve müteferruatı beynel-nezareteyn ... işarı." ifadeleriyle ziraat ve sanayiye yönelik getirilen makine ve aletlerin çeşitlerine göre gümrük resminden muaf tutulmasına karar verildiği vurgulanmıştır.⁸³ Ancak bu konudaki karar Meclis'i Mebusan'da Hicri: 12 Muharrem 1328/Rumi: 11 Kanunusani 1325 (Miladi: 24 Ocak 1910) tarihinde görüşülüp kabul edilmiştir.⁸⁴

Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi, Hicri: 29 Rebiyülahir 1328/Rumi: 27 Nisan 1326 (Miladi: 10 Mayıs 1910) - Hicri: 12 Cemaziyülevvel 1328/Rumi: 9 Mayıs 1326 (Miladi: 22 Mayıs 1910) tarihleri arasında Aydın demiryolu üzerindeki tabloda belirtilen tren istasyonlarının her birinde 6 saat ile 2 gün arası beklemiş ve ziyarete açılmıştır. Bu serginin amacı dönemin güncel zirai makinelerini köylülere tanıtmak, nasıl kullanıldığını öğretmek ve sipariş alırsa satışını yapmaktır. Bu sergi, ticari bir amacı içinde barındırmasına karşın Aydın vilayeti köylülerinin zirai gelişmelerden haberdar olması ve üretimlerini arttırması açısından büyük bir fırsat özelliğini taşımaktadır.⁸⁵

Bu serginin programı *Ahenk* ve *İttihat* gazetelerinin Hicri: 29 Rebiyülevvel 1328/Rumi: 28 Mart 1326 (Miladi: 10 Nisan 1910) tarihli nüshalarının üçüncü sayfasında ve *Köylü* gazetesinin de aynı tarihli nüshasının ikinci sayfasında paylaşılmış ve tanıtımı yapılmıştır.⁸⁶ Bununla birlikte ilgili serginin tanıtımları sırasında çiftçilere "... serginin uğradığı istasyonlarda birer miktar hububat, fasulye, nohut ve koçanından ayrılmamış mısır darısı ile altı yedi

⁸² "Seyyar Ziraat Sergisi", *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4.

⁸³ *BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 131/52-1, H-23-08-1327, R-27-06-1325, M-09-09-1909.

⁸⁴ Çolak, *a.g.t.*, 2005, s. 73.

⁸⁵ "Seyyar Ziraat Sergisi", *İttihat*, H-26 Rebiyülevvel 1328, R-25 Mart 1326, M-7 Nisan 1910, s. 2.

⁸⁶ "Seyyar Alat ve Edevatı Ziraiye Sergisi", *İttihat*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 3., "Resmi", *Ahenk*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 3. ve "Resmi İlan Okuyunuz!", *Köylü*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 2.

*kıyye*⁸⁷ miktarı süt tedariki..” ifadeleriyle hazır bulunmaları istenmiştir. Çünkü çiftçilerin getirdikleri bu ürünlerle ziraat makinelerinin kullanım yönteminin gösterileceği vurgulanmış ve serginin önemine değinilerek gazetelerde yazılar kaleme alınmıştır.⁸⁸ Aydın vilayeti genelinde basın yayın hayatı görece gelişmiş olan İzmir, Nazilli ve Söke yerleşimleri dışında demiryolu ziraat sergisinin köylülere duyurulması istasyon görevlileri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ancak Nazilli ve Söke’de yayımlanan gazetelerin nüshaları günümüze ulaşmadığından bu yerleşim yerlerinde basın yoluyla serginin tanıtımının yapıp yapılmadığı bilinmemektedir.⁸⁹ Serginin programı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo: *Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi’nin demiryolu istasyon programı.*

Gün	Tarih (Miladi-1910)	Alafranga Saat ve Dakika	İstasyon İsimleri	Hareket ve varış noktası	Tahmini kalış süresi
Salı	10 Mayıs	7: 00	İzmir’den	Hareket	
Salı	10 Mayıs	11: 40	Söke’ye	Varış	6 saat kalınacaktır.
Çarşamba	11 Mayıs	5: 30	Söke’den	Hareket	
Çarşamba	11 Mayıs	8: 35	Aydın’a	Varış	1 gün kalınacaktır.
Perşembe	12 Mayıs	9: 20	Aydın’dan	Hareket	
Perşembe	12 Mayıs	11: 43	Nazilli’ye	Varış	3,5 saat kalınacaktır.
Cuma	13 Mayıs	8: 05	Nazilli’den	Hareket	
Cuma	13 Mayıs	10: 29	Sarayköy’e	Varış	6 saat kalınacaktır.
Cuma	13 Mayıs	16: 32	Sarayköy’den	Hareket	
Cuma	13 Mayıs	17: 35	Denizli’ye	Varış	7 saat kalınacaktır.
Cumartesi	14 Mayıs	12: 30	Denizli’den	Hareket	

⁸⁷ Kıyye: Osmanlı Devleti’nde kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir. 1282 gramdır. Bkz. Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük, Erişim: 25.10.2022, [Kıyye - Osmanlıca Türkçe Sözlük, lügât, لغت \(luggat.com\)](http://luggat.com).

⁸⁸ “Seyyar Ziraat Sergisi”, *İttihat*, H-26 Rebiyülevvel 1328, R-25 Mart 1326, M-7 Nisan 1910, s. 2. ve “Resmi İlan Okuyunuz!”, *Köylü*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 2.

⁸⁹ Günver Güneş, “Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Aydın’da Basın Yayın Hayatı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 41, 2007, ss. 22-24.

Cumartesi	14 Mayıs	17: 10	Apa'ya	Variş	1 gün kalınacaktır.
Pazar	15 Mayıs	17: 46	Apa'dan	Hareket	
Pazar	15 Mayıs	19: 00	Dinar'a	Variş	1 gün kalınacaktır
Pazartesi	16 Mayıs	17: 00	Dinar'dan	Hareket	
Pazartesi	16 Mayıs	19: 50	Çivril'e	Variş	2 gün kalınacaktır.
Çarşamba	18 Mayıs	5: 10	Çivril'den	Hareket	
Çarşamba	18 Mayıs	7: 00	Aydın'a	Variş	Tekrar 20 saat kalınacaktır.
Perşembe	19 Mayıs	12: 25	Aydın'dan	Hareket	
Perşembe	19 Mayıs	17: 05	Bayındır'a	Variş	1 gün kalınacaktır.
Cuma	20 Mayıs	17: 20	Bayındır'dan	Hareket	
Cuma	20 Mayıs	18: 45	Ödemiş'e	Variş	1gün kalınacaktır.
Pazar	22 Mayıs	17: 45	Ödemiş'ten	Hareket	

İzmir'den Hicri: 29 Rebiyülahir 1328/Rumi: 27 Nisan 1326 (Miladi: 10 Mayıs 1910) yılında yola çıkarak programda belirtilen demiryolu istasyonlarına uğrayan sergi kafilesi, Hicri: 12 Cemaziyülevvel 1328/Rumi: 9 Mayıs 1326 (Miladi: 22 Mayıs 1910) tarihinde görevini tamamlamıştır. Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi'nin heyeti programda belirtilen tren istasyonlarına uğrayıp ziraat aletlerinin tanıtımını gerçekleştirmiş ve bu aletlerin kullanımlarını köylülere öğretmiştir. Ayrıca, istasyonlarda zirai makinelerle ilgili konferanslar gerçekleştirmiştir.⁹⁰ Fakat *Köylü Gazetesi* ve köylüler tarafından serginin tüm istasyonlara uğrayacağı düşünülmüştür. Bu nedenle sergiye büyük bir önem verilmiştir. Çünkü *Köylü Gazetesi* muhabirlerinde köylülerin bu makineleri satın alarak daha çok üretim yapabileceği ve bunun ülke ekonomisine katkısının büyük olacağı düşüncesi hâkimdir. Ayrıca, köylülerin dönemin güncel teknolojisini öğrenerek ürün ettikleri topraklardan daha çok verim alabileceği ve bunun köylerdeki kıtlığı azaltmakla kalmayıp vergilerin toplanmasına kolaylık sağlayacağı

⁹⁰ "Seyyar Ziraat Sergisi", *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4. ve Necdet Bilgi, "İkinci Meşrutiyet Yıllarında İzmir Basımında Tire (1908-1910)", *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyum Bildirileri 7-8 Mayıs 2018*, Editörler: Murat Sanus ve Ali Özçelik, Cilt: 2, s. 75-76.

düşünülmektedir.⁹¹ Ancak, sergi kafilesi programda belirtilen yerler dışında küçük istasyonlara uğramamıştır. Bu yüzden demiryolu sergisinin birkaç istasyonda yapılması basında tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin bir haberde “O sergi İzmir’den çıktı nerelere uğradı bilmeyiz. Sergi gitti. Söke’den kalktı. Morali, Balatçık, Germencik, Erbeğli, Karabigar istasyonlarını atladi geçti. Aydın’a gitti. Karabigar’da azıcık durdu bakalım dediler. Vapur kaçıyor olmaz dendi. Dönüşte mi uğrayacaklar acaba? Şaştık kaldık.” sözleriyle tepki belirtilmiştir.⁹² Buna karşın söz konusu demiryolu sergisinin programı ve zirai makinelerin tanıtılacağı istasyonlar Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet dönemindeki iktisadi durumu göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti’nde büyük toprak sahibi çiftçiler nüfusun küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca, Osmanlı Devleti’ndeki mülkiyet sisteminden dolayı kendilerini güvende hissetmeyen toprak sahipleri de pahalı olan zirai makineleri satın alma konusunda mesafeli yaklaşmışlardır.⁹³

Her ne kadar Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi küçük demiryolu istasyonlarında durmamış olsa da bu sergi istasyonları belirlenirken ülkenin ekonomik durumu dikkate alındığı için eleştiriler dayanaksız kalmaktadır. Çünkü Osmanlı devletinde zirai makinelerin pahalı ve işçi ücretlerinin düşük olması nedeniyle bu makineler 50 dönümden daha küçük alana sahip ziraat işletmeleri için kazanç getirmemektedir. Bu nedenle 50 dönümden daha büyük alana sahip ziraat işletmeleri Osmanlı Devleti’nin genelinde küçük bir kısmı oluşturduğundan sergi sadece büyük istasyonlara uğramıştır.⁹⁴ Buna karşın Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi’nin heyeti, sergi programının dışında Tire ve Torbalı’da da ziraat makinelerinin tanıtımını yapmış ve konferanslar yoluyla 40 kadar ziraat makinesinin kullanımını köylülere öğretmiştir. Ziraat makinelerinin arasında Avrupa sabanları, yerli sabanlar, kalbur makinesi, süttten kaymak çıkarma makinesi, süttten yağ çıkarma makinesi ve yayık makinesinin tanıtımları yapılmıştır.⁹⁵ Ayrıca, 1909 yılında gümrük muafiyetine sahip ziraat makineleri olan orak makinesi, harman makinesi, ayıklama makineleri, darı makinesi, saman makinesi, çırçır (pamuk) makinesi, mibzer, tırmık, merdane, pülverizatör, çapa makinesi gibi makinelerin de tanıtımının yapıldığı görülmektedir.⁹⁶ Üstelik

⁹¹ “Gezici Rençberlik Sergisi”, *Köylü*, H-2 Cemaziyülevvel 1328, R-29 Nisan 1326, M-12 Mayıs 1910, s. 3.

⁹² “Gezici Rençber Sergisi”, *Köylü*, H-5 Cemaziyülevvel 1328, R-2 Mayıs 1326, M-15 Mayıs 1910, s. 3-4

⁹³ Ballı, *a.g.t.*, 2015, s. 120.

⁹⁴ Ballı, *a.g.t.*, 2015, s. 122-124.

⁹⁵ “Seyyar Ziraat Sergisi”, *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4.

⁹⁶ Baskıcı, *a.g.m.*, 2002, ss. 40-43.

sergi programının dışında yer alan Torbalı'da süttan makine ile yağ çıkarma işleminin köylülere öğretildiği basına yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır.⁹⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Avrupa kökenli iktisadi politikalar 19. yüzyıldan itibaren etkisini göstermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti yöneticileri II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yoğun muhalefet nedeniyle geleneksel politikayı sürdürmeye devam etmişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nde iktidar olmuş ve 1908-1918 yılları arasında iktidarda kalmıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti, dönemin koşullarına uygun iktisadi politikayı belirlemeye çalışmıştır. Bu süreçte üç iktisadi politika uygulanmıştır. Bunlar, Liberal İktisat Politikası (1908-1912), Geçiş Dönemi-Himayeci Politika (1910-1914) ve Milli İktisat Politikası (1914-1918)'dir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından ilk olarak 1908-1912 yılları arasında liberal iktisat politikası etkin bir şekilde uygulanmıştır. Mehmet Cavit Bey'in nazırlık görevinde bulunduğu bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ekonomisindeki dışa bağımlılık hızla artmaya devam etmiştir. Bu yüzden 1910 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde izlenecek iktisadi politika tartışmaları sıklıkla gündeme gelmiş ve himayeci politika önem kazanmıştır. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin liberal iktisat politikasından milli iktisat politikasına geçişi 1914 yılına kadar sürmüştür. Bu geçiş döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti, himayeci politikayı uygulama konusunda Avrupa baskısıyla karşılaştığından resmi olarak milli iktisat politikasına geçememiştir. Bu nedenle devlet içerisinde ziraat ve ticareti geliştirmek amacıyla sergiler düzenlemiş ve bu sergilerin açıldığını haberler vasıtasıyla ülke geneline yayıp kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

19. yüzyıldan itibaren şehirlerde üretilen ürünlerin tanıtılması, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi amacıyla sergi ve fuar faaliyetleri gerçekleştirilirken 1851 Londra Evrensel Sergisi'nden itibaren sergicilik faaliyetleri, devletlerin siyasi, ekonomik ve kültürel güçlerini gösterdiği bir alan haline gelmiştir. Osmanlı Devleti de uluslararası sergilere katılmaya önem vermiş ve ülke sınırları içerisinde ulusal ve uluslararası sergiler düzenlemiştir. Böylece sergilerin organizasyonu konusunda belli bir birikim elde ederek ulusal sergilerde bu tecrübelerden yararlanmışır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, gücünü koruduğunu ve ıslahatları gerçekleştirdiğini düzenlediği sergiler vasıtasıyla Avrupa devletlerine göstermeye çalışmıştır. 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti, deneyimlerini ulusal ekonomiyi geliştirme ve halkı bu konuda bilinçlendirme amaçlarına hizmet edecek şekilde zirai içerikli sergiler düzenleyerek değerlendirmeye çalışmıştır.

⁹⁷ "Ziraat - Rençberlik Sergisi", *Köylü*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 3.

Zirai içerikli sergi düzenleme tartışmaları 1903 yılında başlamıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi, 1909 Bursa Sergisi'nden sonra köylülerde ve basında yüksek beklenti oluşturan ve önemsenen sergilerden biri olmuştur. İlk demiryolu sergisi olma niteliği taşıyan Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi ile sergi heyeti, istasyonları dolaşarak köylülere 40 kadar zirai makineyi tanıma ve kullanma olanağı sunmuştur. Bu nedenle söz konusu demiryolu sergisi milli ziraatın geliştirilmesi, milli iktisat düşüncesinin toplum tabanına yayılması ve milli burjuvazinin artışının desteklenmesi konularında büyük bir öneme sahiptir. Hatta belirtmek gerekir ki bu serginin heyeti konferanslar aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşradaki örgütlenme hızına katkı sağlamıştır.⁹⁸

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri

BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 131/52-1, İzmir'de umumî sergi ittihaziyla, buraya gelecek sanayi mallarının gümrükten muaf tutulması, H-23-08-1327, R-27-06-1325, M-9-9-1909.

Perâkende Evrâkı Orman, Maadin ve Zirâât Nezâreti Marûzâtı (Y..PRK.OMZ.), 3/24-1, Ziraat aletleri sergisi açılması meselesi. y.a.g.tt., H-29-12-1320, R-16-01-1319, M-29-03-1903.

Sürelî Yayınlar

“Resmî”, *Ahenk*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 3.

“Seyyar Ziraat Sergisi”, *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4.

“Seyyar Ziraat Sergisi”, *İttihat*, H-26 Rebiyülevvel 1328, R-25 Mart 1326, M-7 Nisan 1910, s. 2.

“Seyyar Alat ve Edevatı Ziraiye Sergisi”, *İttihat*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 3.

“Resmî İlan Okuyunuz!”, *Köylü*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan, 1910, s. 2.

“Gezici Rençberlik Sergisi”, *Köylü*, H-2 Cemaziyülevvel 1328, R-29 Nisan 1326, M-12 Mayıs 1910, s. 3.

“Gezici Rençber Sergisi”, *Köylü*, H-5 Cemaziyülevvel 1328, R-2 Mayıs 1326, M-15 Mayıs 1910, s. 3-4.

⁹⁸ “Seyyar Ziraat Sergisi”, *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4.

“Ziraat - Rençberlik Sergisi”, *Köylü*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 3.

“Bahriye İanesi – İzmir Sergisi”, *Köylü*, H-30 Zilkade 1328, R-20 Teşrinisani 1326, M-3 Aralık 1910, s. 2.

“İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 18, H-23 Şaban 1326, R-7 Eylül 1324, M-20 Eylül 1908, ss. 294-295.

“Vilayetin Terakkiyat-ı Ziraiyesine Dair Layiha”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 26, H-27 Şevval 1326, R-9 Teşrinisani 1324, M-22-Kasım 1908, ss. 401-403.

İsmail Safa, “Ticaret-i Umumiye: Serbest-i Ticaret ve Usul-ü Himaye”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 26, H-27 Şevval 1326, R-9 Teşrinisani 1324, M-22-Kasım 1908, ss. 413-416.

“Aydın Vilayeti Ziraat Komisyonu’nun Kararı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 27, H-5 Zilkade 1326, R-16 Teşrinisani 1324, M-29-Kasım 1908, ss. 417-421.

“Aydın Vilayeti Ziraat Komisyonu’nun Kararı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 28, H-12 Zilkade 1326, R-23 Teşrinisani 1324, M-6 Aralık 1908, ss. 433-436.

Kitap ve Tezler

Akın, Ufuk C.; Türkiye’de Milli İktisat Dönemi’nin Ulus Devletin İnşasına Etkisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Ballı, Ergül; İkinci Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2015.

Bayarslan, Aydın; Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Örneğinde Osmanlı Milli İktisat Politikaları, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2018.

Bıçak, Başak; Monarşiden Cumhuriyete Modernleşme: Fransız Cumhuriyetçiliğinin Osmanlı-Türk Modernleşmesine Etkileri, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Bozkurt, Ahmet D.; Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi Düşüncenin Gelişmesinde Liberal İktisat ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi: Karşılaştırmalı Bir İnceleme, 1800-1914, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Bürüngüz, Mehmet Refik; Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2013.

Çelik, Zeynep; Şark'ın Sergilenişi: 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Çolak, Filiz; II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2005.

Ertan, Temuçin F.; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Siyasal Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 2016.

Genç, Mehmet; Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi-I, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2022.

İnalcık, Halil ve Donald, Quataert; Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914), 2. Baskı, Eren Yayınları, 2006.

İnceoğlu, Ecem; Osmanlıda Milli İktisat Uygulamaları ve Harp Zenginleri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

Karal, Enver Z.; Osmanlı Tarihi (1789-1856), Cilt: 5, Ankara, 1947.

Kasap, Sevilay; Sergi-i Umumi-i Osmani 1863, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003.

Koraltürk, Murat; Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Korkmaz, Gülhan ve Eken, Halit; Türkiye'de Fuarcılığın İlk Adımlarından 1909 Bursa Sergisi, Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları Merkezi, Bursa, 2013.

Kurt, İsmail; İttihat ve Terakki Dönemi'nde Osmanlı Ekonomisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Pamuk, Şevket; Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Pamuk, Şevket; Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Quataert, Donald; Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Sencer, Muammer; Türkiye'nin Mali Tutsaklığı-Parvus Efendi, May Yayınları, İstanbul, Aralık-1977.

Seyidoğlu, Halil; Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulamalar, Geliştirilmiş 15. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2003.

Tekin, Gülçicek G.; İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme, Belge Yayınları, İstanbul, Mayıs-2006.

Toprak, Zafer; Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Yılmaz, Ökkeş; Osmanlı Devleti'nin Düzenlediği ve Katıldığı Uluslararası Sergiler (1851-1900), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2019.

Makaleler

Acar, Ünal; "Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları ve Günümüze Yansımaları", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 23, Sayı: 2, s. 413-424, Ağustos-2019.

Acartürk, Ertuğrul ve Kılıç, Ramazan; "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi", H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 29, Sayı: 2, s. 1-21, 2011.

Altınkaya, Zelha; "Liberal Uluslararası Ticaret Politikaları Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme: Son Yüzyılında Osmanlı Devleti", Maliye ve Finans Yazıları, Yıl: 36, Sayı: 118, s. 271-306, Ekim-2022.

Ballı, Ergül; "İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği", Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 129-162, 2015.

Baskıcı, Murat; "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 58, Sayı: 1, s. 29-53, 2002.

Bilgi, Necdet; "İkinci Meşrutiyet yıllarında İzmir Basınında Tire (1908-1910)", Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyum Bildirileri, Editörler: Murat Sanus ve Ali Özçelik, Cilt: 2, s. 55-80, 7-8 Mayıs 2018.

Bozpinar, Cumali; "Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Liberal İktisat: Mehmed Cavit Bey", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi/ESODER, Cilt: 20, Sayı: 78, s. 808-818, Nisan-2021.

Çetin, Engin C.; "Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış", Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 14, s. 234-249, Temmuz-2018.

Demir, Kenan; "Modern İktisat Düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne Girişi", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 38, s. 205-244, 2017.

Demir, Kenan; "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Devleti'nde Himaye Düşüncesi", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 33, s. 440-475, 2019.

Demir, Zekeriya; "İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt: 7, s. 180-220, Mart-2021.

Ergin, Koray; "II. Meşrutiyet Döneminde Usul-ü Himaye Görüşü ve Akyığıtzade Musa", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 3, s. 74-81, Haziran-2018.

Ergüney, Yeşim D. ve Pilehvarian, Nuran K.; "Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti", MEGARON, Cilt: 10, Sayı: 2, s. 224-240, 2015.

Gedikli Berber, Şarika; "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 80, s. 209-240, Temmuz-2011.

Güneş, Günver; "Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 26, Sayı: 41, s. 21-58, 2007.

Kabaş, Tolga; "19. Yy. Osmanlı ve Japon İktisat Düşüncesinin Karşılaştırılması", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 18, s. 78-82, 2017.

Kalabak, Ali Y.; "Osmanlı'nın Son Döneminin Sosyo Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm", Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Economic Research), Yıl: 14, Sayı: 27, s. 304-326, Nisan-2014.

Karaçoban, Turgut; "Osmanlı Tarihinde Gerçekleştirilememiş Bir Sergi Teşebbüsü: 1894 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi Hazırlıkları", Turkish Studies, Cilt: 15, Sayı: 2, s. 531-543, Ocak-2020.

Karaman, Mehmet A.; "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 44, s. 62-79, 2018.

Karbi, Bilge; "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya'nın Osmanlı Nüfuz Politikası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 67, s. 347-368, Güz-2020.

Közleme, Arif O.; "Buhranların Gölgesinde III. Selim ve II. Mahmut Dönemi Modernleşme Girişimleri", Toplum Bilimleri Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 24, s. 141-159, Temmuz-2018.

Önsoy, Rifat; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", Belleten, Cilt: 47, Sayı: 185, s. 195-236, 1983.

Sağlam, Muhammed Ali; "Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Cilt: 44, s. 252-272, Kış-2019.

Sağlam, Serdar; "Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Milli İktisat", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), s. 67-84, Aralık-2004.

Sinanlar Uslu, Seza; "Osmanlı Karma Grup Sergileri Özelinde Basın Kaynakları Işığında Sergi Düzenleme Adabının Gelişimi", Sanat Tarihi Yıllığı, Sayı: 24, s. 95-123, Aralık-2016.

Şener, Abdüllatif; "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: 8, s. 203-232, 1990.

Şirin, İbrahim; "Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi", History Studies, Cilt: 9, Sayı: 2, s. 189-204, 2017.

Taş, Yusuf; "Tanzimat Dönemi Gazetecilerinin, Meşrutî Yönetime Geçiş Sürecinde Millet Meclisi Üzerine Düşünceleri", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, s. 181-193, 2018.

Türkmenoğlu, Mehmet A.; "Osmanlı Devleti'ni Kurtarma Planı: Osmanlıcılık", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, s. 408-427, 2019.

Uçar, Fuat; "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 10, Cilt: 10, Sayı: 18, s. 81-108, 2018.

Varlı, Arzu; "Kadro Dergisi Üzerinden Bir Deneme: "Milli İktisat'tan Devletçiliğe", Öneri Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 37, s. 166-174, Ocak-2012.

Diğer Kaynaklar

Kenan, Demir; "II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Devleti'nde Milli İktisat Düşüncesi ve Ahmet Muhiddin'in İktisadi Görüşleri", ICOSS Social Conference – CAPPADOCIA, s. 550-562, 16-20 Nisan 2018.

Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük; Erişim: 25.10.2022, Kıyye - Osmanlıca Türkçe Sözlük, lügât, لغت (luggat.com).

Türkiye Fuar Albümü/The Album of Turkish Fairs; Erişim: 27.05.2021, http://www.idtm.com.tr/kutuphane/fuar_albumu/turkiye-fuar-albumu-201-256.pdf.

Bilgiç, Timur; Tarih Terimleri Sözlüğü, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2012.

Kılıç, Murat; "Tekinalp", TDV İslam Ansiklopedisi, 3. Baskı, Cilt: 2, Ankara, 2019.